

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ У ВИСВІТЛЕННІ "ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСНИКА"

В статті розглянуто прояви політики асиміляції українства в системі освіти в Російській та Австро-Угорській імперіях на початку XX ст. на основі дослідження публікацій "Літературно-наукового вісника".

Ключові слова: національна самосвідомість, народна школа, українська мова, русифікація, полонізація.

Важливу роль у процесі формування нації в умовах відсутності політичного суверенітету відігравали мова, література, фольклор, як фактори збереження й розвитку національної самосвідомості. Боротьба за національну школу в Україні була важливим чинником у розв'язанні питання мови як основи націотворення. Велика увага українізації всіх ланок освіти приділялась на сторінках "Літературно-наукового вісника" (далі – ЛНВ). Її проблеми піднімалися в статтях відомих і малознаних діячів українського національного руху, педагогами і вчителями. Ці публікації служили популяризації серед широких кіл громадськості ідеї національної освіти, були дієвою формою боротьби за втілення її в життя проти суцільної русифікації українського населення, сприяли пробудженню й розвитку національної свідомості в масах.

Одним з найбільшостіх і найгостріших питань українського національного руху початку XX сторіччя було питання про національну школу в Україні, яке протягом відносно невеликого, але насиченого подіями проміжку часу (17 років) трансформувалося на різних етапах у певні вимоги української громадськості: від несподіваного прохання про дозвіл вживати рідну мову для пояснення незрозумілих учням слів до наполягання на здійсненні повної українізації всіх ступенів школи – нижчої, середньої, вищої та позашкільної освіти. Як відомо, з другої половини XIX ст., точніше від циркулярів 1863 і 1876 рр., які повністю і категорично позбавляли шкільну освіту в українських губерніях наймогутнішого просвітнього засобу – рідної мови, – в цій справі практично нічого не змінилось і на початку XX ст.

Шкільна справа в Наддніпрянській Україні, всі її ланки від початкової до вищої освіти були безпосередньо насаджені з Росії без будь-яких змін і пристосувань до місцевих особливостей, традицій, мислення і всього менталітету українського народу. Така політика, вочевидь, цілеспрямовано сприяла культурній та економічній деградації українського народу. Але найгіршими були справи у народній школі, як бази всіх наступних ланок освіти, основи культурного розвитку народу. Всі без винятку підручники і навчальні посібники для початкової школи розраховувалися на учнів російської національності, були незрозумілі українському учневі і за мовою, і за добром матеріалу. На сторінках ЛНВ у ряді публікацій, що торкалися питань рідної мови в школі, наводяться приклади того, як проходив навчальний процес в таких несприятливих для українських дітей умовах. Найбільш детально, на сторінках часопису, охарактеризував цей процес в цілому ряді публікацій Ю.Будяк, що пропрацював на Полтавщині у народних школах різних категорій (земська, школа грамоти, церковнопарафіяльна) більше 10 років. В оповіданні "Записки учителя", що друкувались протягом 1909 – 1911 рр., він детально зупиняється на аналізі невірної розуміння учнями-українцями російської мови та наводить приклади неадекватного перекладу цілих речень. Така ситуація була майже з усіма текстами, навіть не враховуючи труднощів вимови, що викликало в учнів незрозумілі звукові і предметні асоціації¹. А пояснювати школяреві незрозумілі слова рідною мовою вчителю було категорично заборонено, тому, на думку Ю.Будяка, наслідки такого навчання були просто трагічними.

Покручена, скалічена мова ставала засобом формування понівеченого мислення, внаслідок чого людина після закінчення школи ще менше була здатна до подальшого розумового розвитку, ніж до вступу до неї. Ю.Будяк, говорячи про загальний розвиток випускників початкової школи, характеризував його як "нерозвиненість майже повна"². Крім того школа, на думку автора, була складовим елементом у формуванні зневажливого ставлення до української мови. Українцям всіма доступними засобами постійно (учням – в школі, батькам – у церкві) доводили, що українська мова – мужицька і смішна, що вони нарешті повірили у правдивість сказаного про їхню мову і почали потроху стидатися, а потім і зневажати її. Отже, найголовнішим засобом цілеспрямованого насадження зневажливого, глузливого ставлення до власної мови була зрусифікована школа. Наслідком цього були масові рецидиви безграмотності в українському селі, так як українська грамота не була поширена, а навички російського письма учні втрачали через 3 – 4 роки після закінчення початкової школи. Ю.Будяк провів власні статистичні дослідження, з яких довідуємось, що "...за 20 років існування школи – 14,6 % грамотних"³. Автор підрахунків робить цілком однозначний висновок, що проти безграмотності не можна буде зробити нічого аж до того часу, доки українська мова буде залишатись "малорусским наречием".

Типовим для багатьох шкіл України була недостатня кількість місць у школі, щоб помістити всіх бажаючих в ній вчитися. Як вказує Ю.Будяк, "доводилось відмовляти трьом четвертям дітей і брати тільки найстарших, а решту записувати кандидатами на будучий рік". Тим часом в українському селі бажання отримати освіту було настільки великим, що навіть селяни віддавали останні копійки за те, щоб дитину взяли до школи. Особливо ця тенденція проявлялась у школах, де вчитель, ризикуючи позбутися місця, навчав дітей рідною їм українською мовою⁴.

Як цікавий прояв селянської свідомості М.Гехтер, який у журналі вів рубрику "З українського життя", наводить лист селянина-кореспондента Волинського земства до управи: "Бажано поповнити книгозбірні народних шкіл у місцевостях з українською людністю сільсько-господарськими книгами, писаними українською мовою, бо наукові терміни загально-російської мови для нашої людности незрозумілі і взагалі книги, писані московською мовою, мають мало ходу поміж малограмотною людністю України"⁵.

Стан сприйняття української мови селянами Іван Огієнко характеризує в статті "Як селяне читають і пишуть по українськи". Він робить досить цікавий висновок: при читанні завжди помічається великий вплив російського правопису, тому хто менше вчився в школі, той краще читає по-українському і навпаки. І.Огієнко констатує прикрий факт, що на селян дуже помітний вплив справила російська школа і письмо. Тому безперечною є необхідність викладу в школах українською мовою, коли нею вчитимуть селянських дітей, "тоді й книжка нашою мовою буде йому рідною і селянин не стане лякатись нашого правопису, бо до його треба звикнути. Проте на шляху до цього повинен бути і кращий правопис – простіший і зручніший"⁶.

За таких несприятливих умов, у яких перебувала початкова школа в Україні, цілком закономірним явищем була дуже низька грамотність населення, особливо у сільській місцевості, де зосереджувалась більша частина українського населення. На початку ХХ ст. серед жителів міст, зрусифікованих і строкатих за національним складом, грамотність серед українців була вищою, але в порівнянні з представниками інших національностей – чи не в найгіршому стані за всіма показниками. Цікаві дані на підтвердження низької ефективності російської школи щодо грамотності українського населення можна знайти на сторінках ЛНВ (табл. 1).

Таблиця 1⁷

Процентні показники грамотності по Харківській губернії в 1912 році

	у містечках			у повітах			у губернії		
	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом
українці	37	13,5	25,3	20,7	3,1	11,9	22,3	4,1	13,2
росіяни	48,4	30,1	39,7	22,4	6,5	14,5	31,2	14,1	22,8
інші	52,1	46,5	49,9	35,9	25,2	30,6	45,6	35,6	41,2

Хоча в Галичині українська школа набула більшого поширення, однак політика полонізації також стримувала процес поширення грамотності серед українців. Одна польська середня школа припадала приблизно на 30 тис. польського населення, одна українська – на 820 тис, що в 27 раз менше. До чужої школи вимушені були ходити близько 55 % українців Галичини. Загальні показники грамотності, як свідчать дані табл. 2, залишались, в порівнянні з поляками значно меншими.

Таблиця 2⁸

Процентні показники грамотності населення Галичини в 1911 році

вік населення	українці	поляки
12 – 20 років	44	73
21 – 31 років	39	67
32 – 40 років	25	61
загалом після 12-ти річного віку	22	53

Денаціоналізація школи в дійсності переростала в деморалізацію народу. Однією з "найбільш огидних" особливостей української народної школи, яка в своєму найстрашнішому прояві обернулася Жулинською трагедією – смертю школяра Михася Коханчика – були тілесні покарання. Під сильним враженням від цього епізоду М.Грушевський пише статтю "На українські теми. Маленька жертва", в якій на аналізі даних української преси робить висновок, що прояви нелюдського поводження з дітьми в народних школах виникають дуже часто на тлі відносин національних: української мови, української молитви, українських привітань, що викликають різні кари і вибухи гніву в учителів-поляків. Він також критикує офіційну політику Росії по відношенню до української школи: "Немає сумніву, що таке шкільне катування дітей на тлі національним, являється фактором, котрого значіння не можна навіть оцінити"⁹.

Відомий український поет Пилип Капельгородський у вірші "Школа", надрукованому в ЛНВ у 1908 р. так показав трагедію молодого покоління українців, морально скалічених навчанням у чужій школі:

Ми недужі, ми хорі, скалічені вкрай,...
 Чи ж такими, брати, ми спочатку були?
 Жвавий розум батьки нам дали...

На питання "Хто життя молоде нам понівечив вкрай?" поет відповідає:

Ті усі, що взялися нам дати знаття...
 Замість світла й знаття нам отрути дали,
 Та покинули геть без шляху, без мети¹⁰.

З такого стану впливало першочергове завдання українського руху: нагальна потреба запровадження викладання українською мовою в початковій та вищій школі і необхідність створення національної системи освіти – від початкових класів до університетської науки і звідти до індивідуального осмислення кожного пізнавального явища. У розпалі боротьби українського студентства за українські кафедри в ЛНВ в 1907 році з'являється стаття М.Грушевського "Справа наукових катедр і наші наукові потреби", в якій піднімається питання про необхідність розробки цілісної концепції розвитку різних галузей української науки, особливо наукових викладів українською мовою, оскільки це стає питанням національного існування, і від його вирішення залежить перехід українців в категорію культурних націй. Крім того, з аналізу праць відомих українських мовознавців, які стояли на рівні тогочасної європейської науки: П.Житецького, О.Огоновського, К.Михальчука, П.Науменка, І.Соболевського, І.Верхратського, вчений одним із перших ствердив, що їх підхід до української мови становить теоретичну підвалину її подальшого наукового осмислення в ретроспективному й перспективному планах. Із характеристики педагогічних сил в Україні Грушевський робить висновок: не можна говорити про перешкоду щодо відповідної підготовки професорських сил. "Переглядаючи вищеподаний

досить довгий реєстр пожаданих кафедр, я не можу вишукати ані одної, до якої б зараз не можна було б знайти відповідної сили, навіть з українським викладом"¹¹. Обмірковуванням проблем розбудови національної мови, своїми україномовними працями, присвяченими історичним, суспільно-політичним, літературознавчим та лінгвістичним проблемам, М.Грушевський закладав міцний фундамент українського наукового мовлення в усіх його галузевих різновидах, а цим самим виводив українську мову на широкі інтелектуальні обрії.

На важливе значення справи українізації вищої школи російської України вказує Д.Дорошенко в опублікованому у ЛНВ огляді "Український науковий рух в 1910 році", вважаючи, що її першим етапом має стати утворення спеціальних кафедр для українських дисциплін, що сприятиме розвитку науки про наш край і народ. Незважаючи на те, що на цій території України функціонує 3 університети, духовна Академія, жіночі курси, лицей кн. Безбородька у Ніжині, для українознавства зроблено по цих закладах дуже мало. Аналізуючи наукові часописи, які видають ці університети, Д.Дорошенко робить висновок: їхні публікації настільки далекі від українського життя, що нічого не вказує, на факт їхнього знаходження на українській території. Наприклад, у Харкові українські дисципліни розглядаються в "Збірнику історико-філологічного товариства", зате в "Записках" університету не знайдете чогось цікавого для українства. В Києві так само – в університетських "Известиях" можна знайти що хочете, лише про Україну і її народ – не знайдете нічого істинного. Виняток становлять "Чтенія Общества Нестора Летописца" та праці проф. Рєзанова в ніжинських "Известиях"¹².

На місце студентства в українському національному русі звернув увагу М.Гехтер. Протягом усієї історії українського національного руху в Росії, як зазначає М.Гехтер, студентська молодь відігравала в ньому дуже велику, а часами домінуючу роль, але за свою діяльність може вважатись тільки другорядним чинником нашого національного життя. До цього привели політичні й академічні обставини: політика Шварца в університетах і політика "об'єднаного кабінету", що особливо негативно відбилось на таких осередках українства як Київський та Одеський університети¹³.

Центрами національного самоусвідомлення у вищій школі стали українські студентські Громади. Найактивніше діяла Громада Харківського університету, хоча її діяльність обмежувалась лише культурницькими заходами, такими як: урочисті збори, присвячені 25-літньому ювілею діяльності проф. М.Грушевського; жалібні збори, присвячені пам'яті Б.Грінченка, М.Кропивницького, В.Доманицького¹⁴.

Важливою особливістю для національного студентського руху став його вихід за етнічні межі України. Позитивним фактором, за оцінкою Гехтера, стало створення при Петербургському університеті за допомогою проф. О.С.Грушевського гуртка українознавства, який складався з двох секцій – історичної й літературної. Український гурток існує також на Вищих жіночих Бестужевських курсах. Засновано українські студентські Громади в Гірничім та Технологічнім інститутах у Петербурзі. Крім поглиблення знань з українознавства (прочитано реферати на тему: "Важливість національного питання"; "Українське відродження в Галичині"; "Правопис української мови"; "Легенда про Енея й її розроблення"; "Етнографічні риси в "Енеїді"), провели збір підписів за наукові виклади українською мовою в трьох українських університетах. Висловили подяку членам Думи, які підтримували законопроект про українську мову в початковій школі. Як позитивний Гехтер визначає факт заснування при Московському університеті "Українського Наукового гуртка ім. Шевченка"¹⁵.

Таким чином, пошана до української мови як до великого національного чинника була першоосновою для редакції ЛНВ. Цю свою позицію, закладену з початку виходу часопису у Львові І.Франком співробітники київської редакції достойно продовжили в нових суспільно-політичних обставинах. В публікаціях ЛНВ вони наполегливо доводили своїй та світовій громадськості, що український народ має свою національну культуру і науку, має свою культурну і наукову мову, якою повинен навчати своїх нащадків.

¹ Будяк Ю. Записки учителя // ЛНВ. – 1911. – Т. 54. – С. 24.

² Там само. – 1910. – Т. 48. – С. 43.

³ Там само. – 1909. – Т. 46. – С. 119 – 120.

⁴ Там само. – 1910. – Т. 52. – С. 76 – 77.

- ⁵ Гехтер М. Українське життя в Росії в 1910 році // ЛНВ. – 1911. – Т. 53. – Кн. 1. – С. 322.
- ⁶ Огієнко І. Як селяни читають і пишуть по вкраїнські // ЛНВ. – 1909. – Т. 46. – С. 510 – 511.
- ⁷ Таблицю складено автором за: Бібліографія // ЛНВ. – 1913. – Т. 62. – Кн. 4. – С. 587.
- ⁸ Таблицю складено автором за: Залізник М. Національне питання в Австро-Угорщині та Росії // ЛНВ. – 1911. – Т. 55. – Кн. 9. – С. 349.
- ⁹ Грушевський М. На українські теми. Маленька жертва // ЛНВ. – 1910. – Т. 52. – Кн. 12. – С. 524.
- ¹⁰ Капельгородський П. Школа // ЛНВ. – 1908. – Т. 41. – С. 368.
- ¹¹ Грушевський М. Справа наукових катедр та наші наукові потреби // ЛНВ. – 1907. – Т. 37. – Кн. 1. – С. 417.
- ¹² Дорошенко Д. Український науковий рух в 1910 році // ЛНВ. – Т. 53. – Кн. 1. – С. 372.
- ¹³ Гехтер М. Українське життя в 1910 році // ЛНВ. – 1911. – Т. 55. – Кн. 1. – С. 134.
- ¹⁴ Там само. – С. 135.
- ¹⁵ Там само. – С. 136 – 138.

В статье рассматриваются проявления политики ассимиляции украинства в системе образования в Российской и Австро-Венгерской империях в начале XX века на основе исследования публикаций в ЛНВ.

Ключевые слова: национальное самосознание, народная школа, украинский язык, руссификация, полонизация.

Policy of assimilation of the Ukrainians in the educational systems of the Russian Empire and Austria-Hungary at the beginning of the XXth century is examined on the basis of publications in LNV.

Key words: national self-consciousness, public school, Ukrainian language, russification, polonization.